

УДК 808.53:811.161.2"183/186"

Людмила ІВАНОВА,
кандидат історичних наук,
професор Київського
педагогічного університету
ім. Драгоманова

ДИСКУСІЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ В 30–60-х роках ХІХ ст.

«Чи має нація щось дорожче,
ніж мова її батьків?»

Й. Гердер

Вітчизняних та зарубіжних історичних дослідженнях останнього часу велика увага приділяється історії формування національної свідомості на засадах особливостей культури народу та на проблему її утвердження в суспільно-політичній думці, бо саме національна свідомість народжує національну ідею, яка творить політичний світогляд народу і суспільства, спрямовує його на утвердження модерної нації та її держави. Цей процес відбувається передусім через поширення мови, яка консолідує етнос в єдину спільноту і є основною ознакою модерної соціально повноцінної нації. За твердженням відомого англійського дослідника Е. Гелнера, без впровадження єдиного культурного коду – літературної мови – годі думати про подальший успішний поступ народу на шляху побудови своєї модерної держави [1]. «Коло замикається – мовна і культурна однорідність стають економічним імперативом, ідеологічною і політичною вимогою» [2], – стверджує Е. Гелнер.

Протягом останніх двох десятиліть у вітчизняній історіографії досить ґрунтовно і широко висвітлювались етнонаціональні й культурні процеси, суспільна ситуація в Україні у ХІХ ст. в епоху нового відродження бездержавних народів Європи [3]. Відповідно порушувалось питання про значення власне української мови в літера-

турному та етносоціальному житті українського громадянства в його поступі на шляху формування модерного суспільства. Особливо приділялась увага діяльності видатних українських діячів цього періоду – М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова. Проте поза увагою філологів та істориків залишилась важлива проблема: яким чином українські інтелектуали крок за кроком відвоювали право на визнання української мови як осібної, автохтонної, самостійної в літературі, публіцистиці, театрі, науці, освіті й повсякденні, яким чином українські інтелектуали відстоювали українське слово у складній та нерівній дискусії зі своїми опонентами у наукових, публіцистичних колах і у adeptів чиновницької імперської ідеології. Автор статті робить першу спробу дати відповідь на цю проблему.

Вперше про значення мови в процесі вдосконалення людського суспільства висловили свої погляди відомі європейські мислителі кінця ХVІІІ – першої чверті ХІХ ст. Й. Гердер, С. Лінде, В. Копитор, Ю. Рибай, П. Шафарик. Німецький учений і філософ Й. Гердер стверджував, що мова – це «особливий засіб для виховання людей», «мова утверджує закони, зв'язує роди; лише завдяки мові стала можлива історія людства, в якій спадково передаються уявлення серця і душі» [4]. За його переконанням, мова відкриває двері до знань та освіти, а отже, до вищого цивілізаційного поступу. Зрештою, через збереження і розвиток власної мови соціум утверджує своє право на існування у

© Л. Іванова, 2010

«великому саду людської цивілізації» [5].

Враховуючи це, Й. Гердер надавав першорядного значення передачі знань про мову й удосконалення її за принципом: індивід – рід – народ – суспільство. Останнє завдяки мові здобувало нові знання про себе, навколишній світ, піднімалось на вищий щабель розуміння різних явищ і процесів буття. Крім того, мова розвивалась і вдосконалювалась протягом усього періоду існування людського роду. «Мову завжди вдосконалювали люди, таким чином, розум не міг розвиватися без неї, а вона без розуму» [6], – писав учений.

Тож за цією тезою німецького мислителя впливало, що мова є продукт самої історії, водночас в ній відтворюється історія народу і сам народ знаходить своє відображення у мові.

Й. Гердер зазначав: «У мові втілено все надбання її (тобто нації. – Авт.) думки, її традиції, її історія, релігія, основа її життя, все її серце і душа. Позбавити народ мови – значить позбавити його єдиного вічного добра» [7].

Мовна теорія Й. Гердера знайшла своїх палких послідовників і згодом здійснила революцію в мовознавстві на європейському континенті. Особливо вона мала великі наслідки серед слов'янського світу, де у першій половині XIX ст. гостро постало питання визнання через мовний аспект ідентичності, самобутності свого народу. Через втрату мовної ідентичності вимальовувалась перспектива поступової та неминучої асиміляції, до повного розчинення в середовищі панівної нації, до складу державного організму котрої входила та чи інша етнічна територія.

У першій половині XIX ст. одна за одною виходили філологічні праці, підручники з граматики, словники, публіцистичні твори з мовної тематики в Сербії, Болгарії, Польщі, Чехії, Словаччині, Греції, Угорщині, Румунії. З'явилась сучасна мова в літературі, поезії, прозі, драматургії у народів Центральної і Південно-Східної Євро-

пи. Загальною рисою ідейного спрямування літературних і мовознавчих праць була важливість вивчення й удосконалення національної мови, а також виховання через мовну проблему національної самосвідомості соціуму. Угорський просвітитель Бешена та грецькі мовознавці Вульгарис і Тетокіс у своїх працях завжди підкреслювали, що мовне питання є головною умовою виховання національної свідомості народу, тож необхідно пробуджувати інтерес до мови передусім серед молоді [8].

Німецький дослідник з національних процесів у Європі та, зокрема, в Німеччині XIX–XX ст. Д. Лангевіше зазначав, що бездержавні народи, коли з об'єктивних причин не могли створити інституціональні формування чи власну державу, намагались «за допомогою мовних академій та підручників з граматики створювати національні компенсаційні інституції й розвивати рідну мову до національної літератури». Згодом через мовну ідентичність соціум, за Д. Лангевішем, формує національні ідеї та національні інституції, які згодом стають рушієм у формуванні модерної нації [9].

«Мовна революція» прийшла й на українські землі, хоча проникнення та поширення її в перші два десятиліття XIX ст. було досить уповільнене. Мовна проблема в тодішньому українському суспільстві розглядалась із позицій теорії можливостей, а не практичного застосування. Перші українськомовні твори «Вергілієві пастухи» О. Лобисевича (1794 р.) та «Енеїда» І. Котляревського (1798 р.) лише відкривали перспективу можливості створення в майбутньому української літературної мови. Масового сплеску в літературній сфері наприкінці XVIII ст. та в перші два десятиліття XIX ст. не відбулося. Інтелектуальне середовище Наддніпрянщини майже два десятки років, зачароване мелодією української народної пісні, мови, бурлескних виразів «Енеїди», блукало в нетрях невизначеності – яким шляхом

іти: чи повернути власне «Я» своєму народові чи нівелюватись назавжди в імперській культурі та мові?

Несміливі спроби українських інтелектуалів долучитися до загальноєвропейських мовних процесів розпочинаються з 1818 р. з граматики української мови О. Павловського та збірника українських пісень М. Цертелева (1819 р.). Саме з цього часу розпочинається по-справжньому серйозна наукова й фольклорно-лінгвістична праця з відродження українського слова і мови в літературі і, зрештою, українства як автохтонного, самобутнього етносу. Саме з цього часу заява Г. Квітки-Основ'яненка ще 1812 р. до видавця «Вісника Європи» про значення українського друкованого слова і його відкритий лист до земляків із зверненням про необхідність плекати і розвивати рідну мову в усіх сферах суспільного і культурного життя [10] почала набувати реального підґрунтя. Поява граматики О. Павловського та згодом українського словника І. Войцехівського (1823 р.), збірників українських пісень М. Цертелева та М. Максимовича (1827 р.) практично узаконили право на існування української мови. Тепер вона почала сприйматись не як приємна примха, забава представників українського панства, а як справді існуючий факт. Українське освічене суспільство відтепер почало активно долучатися до процесу «збирання спадщини». Етнографічна, фольклорна спадщина, поетична праця на ниві українства у 20–40-х роках XIX ст. стала всеохоплюючою модою в середовищі малоросійського дворянства, яке практично заново відкрило для себе свою батьківщину, історію, мову. Так, наприклад, М. Маркевич, говорячи про свої етнографічні дослідження, писав: «Проїхавши Малоросію з кінця в кінець не в одному напрямі... знаючи тутешню мову, я зміг пізнати свою батьківщину» [11].

20–40-ві роки XIX ст. в Україні відзначаються неабияким літературним піднесенням після довгого летаргічно-

го сну. Один за одним виходять збірки української поезії, прози, фольклорно-лінгвістичні розвідки. Щоправда, за відсутності знань з українського правопису дехто з авторів звертались до російського правопису або використовували російську абетку для передачі українських слів. Проте ця перешкода не загальмувала найголовнішого – створення власної літературної мови. Про значення національної літератури та мови у процесі становлення модерного етносоціального соціуму досить образно і водночас об'ємно писав М. Костомаров: «Література є душа народного життя, – є самосвідомість народності. Без літератури остання – тільки страждальне явище, і чим багатша, чим досконаліша у народі література, тим міцніша його народність, тим більша запорука, що він міцніше збереже себе від ворожих обставин історичного життя, тим сама сутність народності є всеохоплюючою, яснішою» [12].

Тож у наукових дослідженнях 90-х років XX ст. справедливо підкреслювалась головна теза, що національна література є незаперечним і вагомим компонентом процесу формування модерних націй та є історичною реалізацією самої мови народу [13].

У другій чверті XIX ст. українські літератори, науковці, аматори українського поетичного слова тримали першість у літературному поступі на теренах Російської імперії. З'явилась ціла плеяда видатних українських поетів, письменників, драматургів, які писали на українську тематику і, ще важливо, все більше українською мовою. Тепер вони вже виокремлювали особливості українського національного характеру, світогляду, традицій і таким чином винесли українську проблему із темряви забуття на всеєвропейську арену.

Практично інтелектуали Слобожанщини та Наддніпрянщини заявили про існування такого європейського слов'янського народу, як українці. Серед відомих українських літераторів

уже були такі видатні імена, як: О. Маркевич, П. Куліш, О. Стороженко, Х. Купрієнко, С. Руданський, П. Лукашевич, В. Залеський, Г. Квітка-Основ'яненко, Л. Боровиковський, Є. Гребінка, Л. Глібов, А. Метлинський, М. Гоголь, Марко Вовчок, К. Думитрашко, Ю. Федькович, Т. Шевченко та багато інших. Особливо важливу роль у притягненні уваги до України та її історії і культури відіграла творчість М. Гоголя.

Своїм прикладом і любов'ю до рідного слова українське письменство спонукало російських і польських інтелектуалів до творення своєї власної національної літератури, яка б допомогла їм відмовитись від нігілізму, французоманії та віднайти в простому народові своє власне етнічне обличчя.

Російські та польські літератори настільки захопились стихією української поезії та прози, що навіть у 20-40-х роках почали писати на українську тематику й часом українською мовою. Серед таких російських авторів були: П. Шаліков («Подорож в Малоросію»); А. Погорельський («Монастирка»); О. Сомов («Сватання», «Гайдамака», «Київські відьми»); М. Погодін («Петрусь», що є практично переспівом «Наталки Полтавки») [14] та інші. Важливо згадати також ім'я К. Рилєєва, який високо підніс українське слово й тематику ще у 20-х роках. Його поеми «Наливайко», «Войнаровський», «Богдан Хмельницький», «Гайдамак» водночас прославляли історичне минуле та велич, силу і красу українського народного слова. У 1825 р. український історик і фольклорист М. Маркевич із вдячністю писав до К. Рилєєва: «Ви підносите цілий народ, горе тому, хто йде на приниження цілих країн, хто наважується покрити презирством цілі народи. Але слава тому, хто прославляє велич душі людської і кому цілі народи мають віддавати подяку» [15].

На переконання сучасного російського історика О. І. Міллера симпатія та інтерес до української тематики

в тодішньому освіченому суспільстві були наслідком пошуку «романтичних фарб і мотивів» у характері та історії Малоросії, яких не вистачало Русі Московській [16].

Цікаво, що серед поляків прихильників української тематики було значно більше. Найбільш яскраві постаті це: Т. Паддура, М. Чайковський, А. Новосельський, М. Грабовський, Е. Руліковський, В. Ролле та ін. У польській літературі на тривалий час утвердилась така течія, як «українська школа», послідовники якої писали про українську історію та український народ.

Проте успіхи україністики загалом не сприймалися однозначно позитивно російським та польським інтелектуальним середовищем. З одного боку, україністика привертала увагу й змушувала говорити про себе та захоплюватися її досягненнями. З іншого боку, ця обставина дедалі більше викликала стурбованість і згодом роздратування. Передусім факт існування української мови як такої та проникнення її у вищі сфери спілкування (літературу, публіцистику, науку, бюрократію), з поглядом адептів «єдиної і неділимої Російської держави», підривало фундамент офіційної ідеології імперії, створеної міністром освіти С. С. Уваровим, за однією із концепцій якої українці та білоруси трактувались як єдиний етнос із великоросами. Крім того, існування окремої мови і народу руйнувало імперську державну будову в майбутньому, завдавало удару по цілісності її території. Визнання української мови як самостійної, автохтонної рано чи пізно порушило б питання про визнання особності українського народу і його права на самостійний історичний поступ, а отже, і політичного права на власну самоорганізацію та відокремлення від великоросійської держави.

Подібне побоювання про зміну геополітичних перспектив спостерігалось і в польсько-шляхетському оточенні (особливо на Правобережжі), де здавна серед польсько-панівних верств плекалась надія на повернення до

Польщі втрачених сусідніх «кресів» (областей) Речі Посполитої, завойованих нею ще в XIV–XVII ст. Визначення українців особною нацією не входило в плани прихильників відновлення Польщі «від моря до моря» – від Балтики до Чорного моря.

Навіть польський революціонер-демократ З. Сераковський у своїй відомій записці «Питання польське», визнаючи необхідність звільнення усіх селян (зокрема, польських та українських,) від кріпацтва, заявляв, що усі набутки духовної культури народу Правобережної України належать Польщі, оскільки освічена верства цієї території є представниками польської нації і носієм прогресивних суспільних прагнень. Відповідно консервативне польсько-шляхетське угруповання стверджувало, що «оскільки освічені представники (інтелігенція) народу полонізувались, то значить і тутешній край польський...» [17].

Отже, з погляду російських і польських ідеологів державницьких теорій, необхідно було назавжди припинити будь-які мовні, лінгвістично-філологічні докази існування самобутності мови і народу, що проживав на обширній території між Дінцем, Дніпром, Бугом, Дністром і до Вісли. Необхідно було переконати суспільство, що цей народ є лише гілкою російського чи польського етносу.

У 30-х роках XIX ст. розпочинається дискусія про українську мову, її місце в літературі та перспективі історичного розвитку. Ця дискусія тривала протягом чотирьох десятиліть. Російські та польські публіцисти, літератори, науковці, такі як В. Белінський, М. Погодін, Б. Мінде, М. Греч, І. Доброський, М. Добролюбов, Ю. Венелін, В. Ламанський, Г. Сенковський, Г. Сабінін, М. Катков, безапеляційно заявляли, що українська мова (або за їхньою термінологією – «малоросійський язык») – це лише діалект великоросійської або польської мови, зіпсований польським або татарським чи навіть скандинавським

впливом. Зокрема, В. Белінський, не вдаючись до будь-яких лінгвістичних доказів, беззастережно писав: «Ми маємо повне право сказати, що зараз же немає малоросійської мови, а є місцеве малоросійське наріччя, як є білоруське, сибірське та інші подібні їм місцеві наріччя... Літературна мова малоросіян повинна бути мовою їх освіченого суспільства – мова російська» [18]. Ця теза стає дедалі більш загально визнаною в російському інтелектуальному середовищі.

Позицію В. Белінського підтримував і відстоював історик із Закарпаття Ю. Венелін. У статті «Спор между южанами и северянами по поводу россизма» він запропонував розглядати українців та росіян як єдиний народ, який внаслідок історичних обставин розділився на дві гілки. Це зумовило певні мовні відмінності – нашарування на мову південної гілки росів елементів татарської, турецької, німецької, польської мов [19]. Тож Ю. Венелін вважав за необхідне завершити з лінгвістичними відмінностями й подбати про єдиномовність. Таким чином Ю. Венелін заперечив сам факт існування української мови як такої, а отже, й існування самобутнього українського народу.

Такої самої думки у 30–40-х роках дотримувались М. Погодін, І. Доброський, М. Греч, які писали про українську мову як суміш слов'янських мов, грубу і недосконалу у використанні в літературному процесі [20].

На захист української мови першим вступив у дискусію відомий слов'янознавець і російський історик Ізмаїл Срезневський. У своїх наукових та публіцистичних розвідках, присвячених пісенній творчості українського народу, він наголошував на тому, що українська мова «не наречіе, а язык»; має право на власне існування в літературі та в інших сферах духовного життя [21]. І. Срезневський відстоював своє переконання про «самостійний шлях історичного розвитку мови автохтонного населення Малоросії»

[22]. В статті «Взгляды на памятники украинской народной словесности», яка вийшла у 1834 р. в «Ученых записках Московского университета», І. Срезневський зазначав: «На сучасний момент здається вже ні для кого і ні для чого доводити, що мова малоросійська є мовою, а не наріччям російським або польським. Багато людей впевнені, що ця мова є однією із багатьох слов'янських мов, що вона не поступається, наприклад, перед богемською у великій кількості слів і виразів, польській у мальовничості, сербській у приємності» [23].

Про значення української мови в сім'ї слов'янських народів та її використання в літературі писав і професор Московського університету О. М. Бодянський. Його перу належить кілька наукових нарисів стосовно мовної проблеми «малоросів» – «О мнениях касательно происхождения Руси», «Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов», «О народной поэзии славянских племен». О. М. Бодянський запропонував розглядати мову у нерозривному зв'язку з історією народу і як продукт самої історії [24].

За лінгвістичним дослідженням цього вченого, українська мова починає свій розвиток із праслов'янських часів, а вихідною основою для її подальшого формування була давньоруська (як і для російської та білоруської). О. М. Бодянський висловив своє переконання, що наприкінці XII ст. відбулася мовна еволюція, котра завершилась у XIV ст. появою самостійної української мови поряд із іншими східнослов'янськими мовами. Під впливом історичних подій, зокрема національно-визвольної боротьби козацтва, українська мова стає всенародною на теренах Південно-Західної Руси [25]. Погляди О. М. Бодянского про спільне коріння всіх східнослов'янських мов підтримав і український вчений М. О. Максимович. Відповідно він узяв участь у науковій дискусії з Г. Сабініним, Г. Сенков-

ським та І. Доброським і виступив проти їхньої трактовки давньоруської мови як суміші словенської, скандинавської, чудської і татарської*.

Він довів, що ця мова входила до слов'янської мовної родини, має лінгвістичну й фразеологічну спорідненість із болгарською, сербською, польською, хорватською, чеською тощо.

Вивчення особливостей української мови М. О. Максимович присвятив кілька ґрунтовних розвідок, де, використовуючи лінгвістичний аналіз мов Східної Європи, довів слов'янськість мови південно-русів (тобто українців), з другого боку, мовну осібність українського народу від інших слов'янських етносів, зокрема російського. «Південно-руська і північно-руська, – резюмує вчений, – настільки особливі, що їх у порівнянні з іншими необхідно було визнати за дві мови і народи. Вони виникли і визначились, без сумніву, ще в досить давні часи і перебувають на шостому ступені спорідненості» [26]. За М. О. Максимовичем, дві осібні східнослов'янські мови і народності (південноруська і північноруська) об'єднались в єдину державу при київському князеві Володимирі (980–1015 рр.) й саме тоді зазнали певного взаємовпливу. Проте після татарської навали вони знову пішли своїм шляхом історичного розвитку. За лінгвістичними спостереженнями вченого південноруська мова складається з двох діалектів: малоросійського (тобто наддніпрянського) і червоноруського (тобто галицького).

Одночасно М. Максимович зазначає, що північноруська мова має відповідно свої два діалекти: великоруський та білоруський. Формування північноруської мови відбулося на основі московського діалекту і під впливом церковно-словенської мови, що призвело до утворення двох самостійних мов – білоруської та російської [27].

* Г. Сенковський вважав, що навіть запорозькі козаки розмовляли скандинавською мовою.

Право української мови на визнання її самостійності й автохтонності на науковому рівні на межі 30–40-х років XIX ст. відстоювали також І. Могилівський і П. Білецький-Носенко [28]. В лінгвістично-філологічних розвідках вони надали доказовий матеріал про існування вже досить розвиненої української мови у XIV ст. Свої аргументи мовознавці вибудовували на матеріалах судочинства Великого Литовського князівства XIV–XV ст. та Литовському статуті (трьох варіантів). Практично І. Могилівський і П. Білецький-Носенко разом із М. Максимовичем позбавили можливості своїх опонентів й надалі стверджувати про українську мову як «суміш слов'янських» й представляти її «дикою та необробленою», що зазнала польського і татарського впливу.

Проте дискусія на цьому не завершилась. У 1843 р. до неї долучився М. Костомаров, опублікувавши працю «Огляд творів на малоросійській мові», де ще раз порушив питання про самостійний розвиток української мови та її значення в літературному процесі Наддніпрянщини й Слобожанщини. На початку своєї розвідки М. Костомаров впевнено заявив, що «малоросійська мова», або «руська мова», не є говіркою російської, а існує з давніх часів, має своє глибоке слов'янське коріння, є «правильною, багатою, гармонійною» мовою, здатною до літературного розвитку. Саме українська мова, за твердженням ученого, істотно вплинула на формування російської граматики, літератури й загалом на мову російського вищого суспільства у XVII–XVIII ст. [29]. Крім того, М. Костомаров, представив розгорнутий критичний огляд художніх творів українського письменства 30-х – початку 40-х років, відзначив їхні значні успіхи на літературній ниві та популярність серед освічених верств України і Росії. Наприклад, у своїх наступних розвідках: «Про історичне значення руської народної поезії» (1844 р.) і «Слов'янська міфологія» (1846 р.) М. Костомаров

ров простежив фразеологічні та філологічні особливості української мови й ще раз довів її своєрідність, самостійність у мовному слов'янському пантеоні. Він приєднався до висновків попередників, що мова українців існувала в часи Київської Русі [30].

В той же час російський історик М. Погодін у журналі «Московитянин» повністю заперечив наукові висновки М. Максимовича, М. Костомарова, І. Срезневського, О. Бодяньського, І. Могилівського, П. Білецького-Носенка відносно автохтонності української мови та її слов'янського коріння. Російський історик, не вдаючись до лінгвістично-історичних доказів, безапеляційно заявив про тюркське походження малоросів, а отже, і їхньої мови [31]. Цю позицію М. Погодін продовжував утверджувати в подальші роки у своїх наукових, публіцистичних працях та лекціях.

Проте згодом на підтримку українських мовознавців і вчених виступили деякі російські слов'янофіли й науковці – І. Сахаров, П. Лавровський, Ю. Самарін. Вони висловлювались за необхідність подальшого розвитку української мови, особливо в літературному процесі. Ю. Самарін, перебуваючи в Києві в 1850 р., писав про важливість збереження «малоросійського язика» й подальший розвиток цієї мови «на поприще науки, искусства, духовной самобытности», «природной оригинальности». Ю. Самарін навіть пропонував надати «Малоросії» автономного статусу з власними адміністративними установами, але, звичайно, в межах Російської держави, з якою пов'язане її історичне існування [32].

П. Лавровський у статті «Обзор замечательных отличий наречия малороссийского в сравнении с великорусским и другими словянскими наречиями» висловив своє переконання про необхідність застосування «малоросійського діалекту» в початковій шкільній освіті, бо це є мова спілкування простого народу південно-західної Росії [33].

У другій половині 50-х років XIX ст. дискусія про українську мову здобула якісно нового спрямування. Вона вийшла за межі лінгвістично-філологічних диспутів і перейшла в історико-політичну площину. Цей новий напрям започаткував М. Погодін і згодом його продовжив М. Катков та інші адепти «єдиної і неділимої» імперії.

Російський академік М. П. Погодін і далі у своїх публіцистичних статтях та наукових дослідженнях пропагував теорію, згідно з якою Київська Русь до монгольського приходу (1237 р.) була заселена великоросами до околиць Селуня і берегів Чорного моря. В результаті експансії кочовиків вони, мовляв, змушені були відійти на північні рубежі. У XIV ст. спустошені землі південної і західної Русі заселили нові народи, що прийшли з Карпатських гір. Новоутворена народність отримала згодом самоназву – малороси [34]. Практично своєю теорією М. П. Погодін перекреслив усталену аксіому С. С. Уварова про «триєдність руского племені» (куди обов'язково входили росіяни, українці, білоруси) і заперечив не тільки слов'янські корені українців, а й етнічну спільність із великоросами.

Новим напрямом теорій Погодіна стала його заява, що культура, земля та історія часів Київської Русі є власністю тільки росіян, тобто українському народові відмовлялося право на його споконвічну територію, на якій він проживав, і на історичну та духовну його спадщину. За визначенням сучасного російського історика О. Міллера, з цього часу починається розподіл власне історії між українцями та росіянами на науковому і політичному рівнях. О. Міллер писав, що «привласнення» української території «російським націоналізмом було не актом, а процесом, який охоплював й ідеологічне, і символічне, і художнє, і топонімічне освоєння простору, котре сприяло утвердженню у соціальній свідомості ідеї про їхнє національне право володіти українською територією» [35].

З іншого боку, Погодін, ставши на захист імперських інтересів Росії, не усвідомив того, що визнав українців особливим етносом зі своїм власним історичним шляхом розвитку.

Проти погодінської концепції виступив М. О. Максимович на сторінках журналу «Русская беседа» протягом 1856–1857 рр. із одинадцятьма науковими статтями – «Филологические письма к М. Погодину» та двома іншими під назвою «Ответные письма М. П. Погодину». З тонкою іронією та науковим тактом український вчений зауважує своєму російському колезі: «Доводити, що до нашестя татарського на Київ не було малоросійського народу на Русі Київській, – для мене все одно, як би доводити, що до нашестя польського на Москву не було великоросійського народу на Русі Московській». «Ми, малоросіяне, залишились донині в своєму рідному Київському краї, в своїх старовинних містах і селах зі своїми переказами і звичаями, – ми залишились на корінні, з якого не в силі були зірвати нас урагани і бурі, навіть гроза батиева» [36]. «...В давні часи ми і наша земля називались власне Руссю і руською землею, а наш південний діалект називався руською мовою» [37].

Використавши лінгвістично-філологічні та історичні матеріали й документи, М. О. Максимович успішно довів у своїх наукових статтях існування української мови до приходу батиевої орди та український характер письмових пам'яток Київської Русі – як-то «Повчання Мономаха», «Руська правда», «Лаврентіївський літопис», «Київський літопис», «Пісня про князя Ігоря» та інших відомих давніх письмових пам'яток [38]. М. О. Максимович зазначав, що угода князя Олега і більша частина давніх пам'яток IX–XII ст. «написані були переважно південними русами» і «давня письмова мова наша представляє в собі переважно приєднання південно-русської мови до церковно-слов'янської» [39].

З п'ятого по десятий лист М. О. Максимович з лінгвістичною тонкістю й точністю аналізує літописне писання і розкриває існування в ньому чисто української мовної форми, фразеологізмів та слова [40]. Водночас учений говорить, що загально прийнятою і стандартизованою письмовою мовою в Київській Русі була церковно-словенська, тобто болгарсько-македонська. Але, зауважує він, малоросійська мова «в багатьох випадках подібніша з церковно-слов'янською, ніж великоросійська» [41].

Зрештою М. О. Максимович зумів дати гідну наукову відповідь М. П. Погодіну, а також П. Лавровському, М. Гречу, І. Сахарову, які писали про виникнення української мови у литовський або польський період (XIV–XVI ст.) [42]. До того ж він призупинив погодинську трактовку етногенезу українського народу в російській історіографії, принаймні до 80-х років XIX ст.* І, головне, Максимович довів слов'янські корені українського народу та його мови, яка бере свої витоки з часів Київської Русі і сформувалась як єдина мова на основі наддніпрянського і червоноруського (тобто галицького) діалектів [43].

Практично з кінця 50-х років XIX ст. у науковому середовищі вже не велись лінгвістично-філологічні диспути. Російське освічене суспільство де-факто змушене було визнати самостійний розвиток української мови і літератури й тепер головне своє завдання воно бачило у доказі непотрібності, недоцільності, історичній неперспективності «южнорусского языка». Показовим у цьому відношенні є висловлювання М. М. Добролюбова, представника російської демократії. В своїй критично-оглядовій статті в журналі «Современник» М. І. Добролюбов констатує факт успішного існування ук-

* Теорія Погодіна про карпатське і тюркське походження українського етносу була реанімована у 80-х роках XIX ст. академіком Соболевським.

раїнської літератури і пише, що «зараз українські письменники не зустрічають тих насмішок і недовіри, на котрі скаржились раніше» [44]. Крім цього, публіцист висловлює своє тверде переконання, що українська мова мало чим відрізняється від російської, до того ж позбавлена вишуканості, надто проста й може бути привабливою тільки для простолюду. М. І. Добролюбов постійно підкреслено вживає термін «наречіє» замість «язык», тим самим наголошує на другорядності й підпорядкованості української мови російській. Сутність статті в кінцевому підсумку зводилась до головної думки, що на «малороссийское наречіє» неможливо перекласти поему «Онегін» О. С. Пушкіна, повість «Герой нашого времени» М. Лермонтова та інші твори російських письменників, оскільки воно є недосконалим і «безискусным». Отже, з часом українське письменство, за переконанням Добролюбова, змушене буде повернутися до використання «сусідньої словесності», тобто до російської мови, яка знаходиться на значно вищому мовному рівні [45].

Погляди М. І. Добролюбова були досить близькими й для слов'янофіла В. І. Ламанського. У жовтні 1861 р. останній виступив із публікацією про місце української мови в історичному та літературному процесі, де без будь-яких лінгвістичних доказів і завульгованих фраз відніс українську мову до розряду звичайних мовних регіональних говірок, які трапляються, наприклад, у різних регіонах Франції тощо. Автор резюмує свої роздуми у висновку, за яким не має потреби перетворювати малоросійську говірку у мову, тим паче, що для Малоросії та Росії давно вже вироблена нібито єдина спільна літературна мова – малося на увазі мова російська.

В. І. Ламанський пішов далі своїх колег по перу і підвів політичну основу під свої твердження. Українці, білоруси, росіяни нерозривно пов'язані єдиною вірою і громадянськими уста-

новами, а отже, «отнятие от России Киева с его областю повело бы к разложению и разделу Русской земли», – тобто Російської імперії [46]. Практично Ламанський висловив головну причину несприйняття більшістю російських інтелектуалів заявки українства на свою мовну і літературну самостійність: це страх втратити і зруйнувати консервативну концепцію не тільки триєдності російського народу, а й історії самої Російської держави.

Нової гостроти мовна проблема набула у 1862–1863 рр. В Україні успішно розгорнувся освітній рух за створення українських початкових шкіл, за українську книгу для селянства, ремісництва, міщанства, за стандартизацію української мови. Найголовніше те, що в середовищі української студентської молоді та інтелігенції відбулись якісно нові зрушення у етносоціальній свідомості. Українські інтелектуали запропонували російському суспільству розглядати українську мову як ознаку особності народу, як індикатор національності. Відповідно така постановка питання вже тягнула за собою визнання історичної особності та права на власний самостійний шлях політичного буття. Стандартизація української мови – введення її в адміністративні установи, науку, театри, освіту, повсякденне спілкування – передбачала передусім впровадження мови у шкільництво і через освітню сферу, через вивчення мови, піднімати громадянську і політичну свідомість українського народу.

Відповідно українські громадські та культурні діячі почали надавати надзвичайно великого значення освіті серед нижчих верств населення. М. І. Костомаров розіслав до об'єднань української інтелігенції, що гуртувалась у так звані Громади, листи, де він закликав громадівців звернути серйозну увагу на шкільну справу. «Народна освіта, – писав М. Костомаров, – велика голова, всьому основа. Научиться народ по-своєму читати... почне з його

очей полуда спадати, тоді і сила набереться і літературу сам создасть собі і стане народом кріпким, сам себе тямущим і шануючим, і як підніметься народність південно-руська, як засвіте його література, то буде початком нової історії цілого племені слов'янського» [47].

Ці переконання одного із визначних творців української національної ідеї XIX ст. підтримували і реалізовували на практиці громадівці в Україні та Петербурзі, зокрема редакція журналу «Основа». З цього часу питання освіти народу рідною мовою стає головним морально-етнічним стрижнем єднання свідомої власної гідності української інтелігенції.

Особливий вплив на українську студентську молодь та інтелігенцію мала поезія Т. Шеченка, про що писали у своїх донесеннях жандарми. Вони зазначали, що вірші Т. Шевченка «на малоросійском языке» «...вдвойне опасны». «З любимими віршами в Малоросії могла посятися і згодом вкоринитися думка про благо часів гетьманщини, про щастя повернути ті часи й можливості України існувати у вигляді окремої держави» [48].

Першими започаткували впровадження української мови у школі студенти Київського університету Святого Володимира. Згодом їх підтримала молодь та інтелігенція Харкова, Ніжина, Чернігова, Полтави, Катеринослава, Одеси та інших повітових містечок. На середину 1862 р. на лівобережній і південній Наддніпрянщині та Слобожанщині діяло більше 100 народних українських шкіл [49]. Цікавим є той факт, що в перші дні роботи київських шкіл, після опитування учнів відносно мови навчання, педагоги прийшли до однозначного висновку, що це має бути тільки українська мова, найбільш зрозуміла для дітей міської бідноти і селян [50]. Подібна ситуація простежується й на Правобережжі України, де російські чиновники прагнули витіснити із шкільництва польську мову та посилити росій-

ський вплив на місцеве населення. Інспектор Київської навчальної округи М. А. Тулов після робочої поїздки по Правобережжю звітував про стан початкової освіти в регіоні та про своє спілкування із селянами. За звітом інспектора селяни скрізь заявляли про своє бажання мати правдиві школи, а не попівські [51].

Ініціативу київських студентів відносно відкриття та поширення української народної школи і навчання в ній на основі української мови підтримав попечитель Київської навчальної округи М. І. Пирогов. Він не тільки підписав дозвіл на впровадження недільних шкіл, але й на Педагогічній раді запропонував ввести в обов'язкову шкільну програму вивчення рідної мови (тобто української) поряд із «отечественным языком» (тобто російською мовою) у початкових класах гімназій [52].

Навесні 1862 р. полтавські громадіви зробили спробу організувати єдиний громадський натиск на російський уряд щодо запровадження навчання дітей у початкових класах українською мовою. Полтавчани підготували проект петиції до петербурзького Комітету грамотності й закликали всіх «істинних патріотів інших міст» звернутись туди з подібним клопотанням. Автори петиції зазначали, що населення Полтавщини «є суто південноруське, що говорить мовою, яка відрізняється від великоросійської граматичними формами, значенням слів і складом мови, а через те поширення грамотності в тутешнім краї між тутешнім населенням»... «необхідно [здійснювати] ... його власною мовою, як рівно і подальший розвиток його має бути впроваджено його власною мовою». Нагальна причина впровадження в освіту рідної мови – це моральна потреба для народу, і, по-друге, подолання безграмотності серед соціальних низів [53].

Акцент на українську мову в шкільництві та інших галузях суспільного і наукового життя України викликав

серйозне занепокоєння, з одного боку, у польської аристократії, що вбачала в цьому небезпеку своїм намірам відродити польську державу на Правобережжі, з іншого – у центральній та місцевій імперській владі.

Як відомо, в імперських державах із давніх-давен мова завжди була знаряддям і об'єктом ідеологічної боротьби, коли правлячі кола панівної національності використовували мовний фактор для підпорядкування своїй волі та владі народів, що входили до їхніх державних організмів. І в Російській імперії владою не тільки офіційно нав'язувалася російська мова іншим народам, особливо українському, але офіційно йому заборонялося використовувати його рідну мову в освіті, діловодстві, книгодрукуванні. В цьому відношенні знаменними є анафема української книги московського патріарха Іоакіма у 1690 р., укази Петра I у 1709 р., 1720–1721 рр., укази Катерини II у 1769 р., 1775 р., урядові укази і циркуляри про вилучення української мови з початкової освіти на Правобережжі у 40-х роках XIX ст. Тож рух за поширення і стандартизацію української мови на початку 60-х років XIX ст. імперська влада розцінила як небезпечний сепаратизм.

2 березня 1862 р. до жандармського відділення Російської імперії надходить донесення з Києва щодо українського руху за національну освіту й поширення української мови: «Із праху Шевченка виродилась ціла шайка найвідчайдушніших сепаратистів чи ненависників Росії. Тепер головне гніздо їхнє в Києві, але декотрі з них становлять групу навколо «Основи», в якій усяка майже стаття наповнена революцією і відокремленням Малоросії». Ця затія, на думку автора листа, тепер ніби «досить невинна», але вона «мітить на відділення Малої Росії від Великої і федерацію з Польщею...». Тому українофіли, мовляв, нав'язують школам свої «обурливі граматики» [54], повідомляють таємні інформатори.

Київський генерал-губернатор М. Анненков також у 1862 р. б'є на сполох. У донесенні шефу III жандармського відділення кн. В. Долгорукову він радить негайно заборонити україномовний друк. Визнання самостійності малоросійської мови через друкування книг, за М. Анненковим, дасть привід українофілам «заявляти претензії на автономію Малоросії» [55]. У зв'язку з цим він навіть просить шефа жандармів заборонити друкувати український переклад святого письма, народні школи, де навчають молодь українською мовою, та «стримувати неспокійного Костомарова» від збирання грошових пожертв на українську книгу [56].

Українська мовна проблема в цей час стає найбільшою проблемою для імперської влади, бо вона передбачала відродження національної гідності, самосвідомості і, зрештою, політичної самоорганізації українського народу. І це, як видно з тогочасних документів, добре усвідомлювали адепти «єдиної і неподільної» Російської монархії.

Щоб упередити небажаний розвиток подій, центральна і губернська адміністрації взяли мовну справу під свій контроль і намагались надати їй іншого спрямування. Науково-лінгвістичні дискусії вже розглядалися як небезпечний фактор, що надто збуджує суспільну думку. Відповідно правлячі кола перейшли до адміністративних заборон та організації в пресі антиукраїнської мовної кампанії.

Київський генерал-губернатор у боротьбі із посиленням українського руху своє основне завдання вбачав (як чиновник вищого рангу) в тому, щоб привести суспільно-політичне життя «Західної Русі» (тобто України) у відповідність із суспільними виитоками життя «Східної Русі». Перший захід, який, за його переконанням, необхідно було здійснити, це силою громадської думки в самій «Малоросії» заперечити існування української мови як такої [57], і таким чином позбутися важливого індикатора етносоціальної особності місцевого населення.

Позицію М. Анненкова підтримали Київський митрополит Арсеній [58] та чиновствуючі малороси. Серед них особливо відзначаються одіозна постань М. Юзефовича* – голови Київської комісії для розбору давніх актів, В. Шульгіна – редактора консервативної газети «Киевлянин» та О. Новицького – голови Київського цензурного комітету.

Перший зайняв відверту антиукраїнську позицію й не гребував писати як доноси до III відділення і Міністерства внутрішніх справ, так і статті проти громадівського руху [59]. Останній заявив про свою вірнопідданість імперській концепції «єдиного російського народу» і про свою заборону, на правах цензора, друкувати Євангеліє та будь-яку релігійну літературу українською мовою. Своє рішення О. Новицький обґрунтував просто: «... особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може і що діалект цей, який використовується простолюттям, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі» [60].

В дискусії-провокації, яку організував М. Анненков, взяли участь представники професорсько-викладацького корпусу Київського університету та гімназій С. Гогоцький, Н. Рігельман, М. Ренненкамф, І. Кулжинський, Л. Лопатинський, Незельський, Богатимов, Волинець та ін. Сама так звана дискусія, що мала суто політичне спрямування і була далекою від лінгвістично-наукового напрямку, затягувалась, із певними перервами, до 1876 р. За своїм змістом вона більше нагадувала демонстрацію сили самодержавної концепції історичного розвитку Росії та непорушність ідеї єрнічної єдності трьох гілок великоросійської народності.

* З документів жандармського відділення відомо, що саме він сприяв у свій час викриттю Кирило-Мефодіївського братства.

Професор Київського університету С. Гогоцький в опублікованій брошурі «На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России» (1863) і в статті «Еще несколько слов об украинофильстве» (1875) висловив свою беззаперечну підтримку урядового курсу відносно впровадження російської мови в українському селянському середовищі та своє переконання про недоцільність використання будь-яких українських слів при поясненні у першому класі незнайомих для дітей російських слів [61].

Далі всіх в антиукраїнських висловах щодо мови пішов викладач ніжинської гімназії І. Кулжинський. На 29 сторінках своєї роботи «О зарождающейся так называемой малороссийской литературе» він з особливою брутальністю топтався по українській мові. Чого варті його слова: «малороссийское наречие – аномалия между языками. Оно, ежели сказать правду, незаконнорожденное дитя руссизма и польционизны, родившееся на кухне и выросшее на заднем дворе человеческой мысли и слова. Теперь вы это незаконнорожденное дитя умываете, расчесываете, придеваете, вводите в гостиную и требуете, чтобы оно было признано законным наследником» [62]. Любов до малоросійства і його мови серед деяких інтелектуалів І. Кулжинський порівнював із любов'ю до домашнього одягу – халата чи взуття, в якому неможливо вийти у світ, бо це є диким і смішним вчинком.

Обговорення проблеми стандартизації української мови та її потрібність для українського громадянства відбувалось на сторінках часописів «Вестник Юго-Западной России», «Сегодня», «День», «Киевский телеграф», «Русское слово», «Русский вестник». Автори тих статей, в більшості українці за походженням, заявляли про себе як про прихильників асиміляції, а російську мову називали єдиною мовою культурно-літературного простору імперії. Відповідно українофільство вони трактували як більш небез-

печну проблему, ніж польський революційний рух [63]. Крім того, через пресу вони заявляли свій осуд українофільській діяльності українських наукових і суспільних діячів Г. Данилевського, П. Житецького, А. Гоцука, А. Стоянова, П. Куліша, М. Костомарова.

Згодом видатний громадсько-політичний діяч М. Драгоманов з гіркістю констатував цю позицію своїх земляків: «Соромно визнати, але змушений, що зброєю вигнання українського духу із всляких шкіл були зовсім не великороси, а вроджені українці» [64].

Натомість на захист української мови виступили попечитель Київського навчального округу, відомий російський хірург М. Пирогов, міністр освіти А. Головін, видатний демократичний публіцист М. Чернишевський і його сподвижник А. Григор'єв, відомий російський педагог, українець за походженням К. Ушинський. Вони вважали за доцільне введення української мови у початкову школу та друк на ній релігійної й художньої літератури. У квітні 1863 р. у розпал антиукраїнської кампанії у Києві, на літературно-музичному вечорі Дворянського зібрання в Петербурзі на підтримку українського друкованого слова виступили російські громадські діячі К. Бестужев-Рюмін, В. Каховський, Н. Помяловський. Названі особи на вечорі допомагали М. І. Костомарову збирати кошти на українську книгу [65].

Проте офіційна Росія все ж таки розглядала українську мову як небезпечний фактор, що руйнує могутність і цілісність імперії та підґрунтя її політичної централістичної ідеології. Рупором російської політики з мовної проблеми в 60-х роках XIX ст. став московський публіцист М. Катков. Українській мовній проблематиці він присвятив з десяток статей у часописах «Московские ведомости» та «Современная летопись». М. Катков звинувачивав співвітчизників у підтримці україно-

фільства, назвавши його «сепаратизмом», й зажадав від них не забувати «про високі патріотичні почуття до єдиної імперії». Загалом М. Катков пов'язав українську мовну і освітню проблеми воедино і класифікував їх як прояв польської інтриги, спрямованої на розхитування цілісності Російської імперської держави, на роз'єднання російського народу й бажання політичного занепаду самодержавно-централістичного петербурзького уряду. «Інтрига, всюди інтрига, лукава, езуїтська за своїм походженням і за своїм характером!» – так оцінив цей імперський ідеолог відкриття в Україні «малоросійських шкіл» і друкування української книги для народу. Водночас він стверджував, що «малоросійський», тобто український, народ є «корінним російським народом», і далі, «малоросійської мови ніколи не було і, незважаючи на всі зусилля українофілів, до цих пір не існує»; української мови, що штучно створена, і української школи «малоросійський народ не бажає», а тому «всіляке зусилля підняти і розвивати місцеве наріччя... не може мати іншої логічної мети, окрім як зруйнувати народну єдність» [66], – тобто Російську імперію, стверджував цей публіцист.

Відповіді на подібні наклепницькі закиди московського публіциста проти українства намагався М. Костомаров, проте без успіху. Його голос та аргументи не були почутими офіційними ідеологами імперії через загальне небажання погодитись із фактом існування української ідентичності та мовно-культурної особливості народу, що проживав на широких просторах Східної Європи.

Крапку у мовно-лінгвістичній дискусії, яка у 60-х роках XIX ст. набула політичної тональності, поставив Валувський циркуляр від 18 липня 1863 р. Міністр внутрішніх справ П. Валув оголосив про заборону друкувати українські книги «як духовного змісту, так і навчальних взагалі,

призначених для першого читання народу», бо «... ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може. Наріччя, що його вживає простолюддя, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі...» [67]. Циркуляр Валуєва підхопив Синод, який «дав знати секретними указами всім духовно-цензурним комітетам, щоб вони зупинили... друкування українською мовою духовних творів» [68]. Імперська адміністрація відтепер дозволяла друкувати лише ті українські твори, які належали до галузі витонченої літератури. Це було досить химерним визначенням, оскільки більшість українських книг призначались для освіти і не потрапили під визнану графу.

Статистика свідчить, що динаміка друку україномовної книги для 14 млн українців була досить сумною: у 1864 р. було надруковано 12 українських книжок, у 1865 р. – 5 книжок, у 1866 р. – жодної. Протягом 1867–1870 рр. – по 2 книги на рік [69]. Крім того, наступ на українське слово не припинявся. В другій половині 60–70-х років у пресі продовжувалось одностороннє обговорення теми про непотрібність «малоросійського наріччя» для українського громадянства, вироблялись нові урядові засоби для боротьби з українофільською діяльністю Київської громади, Південно-Західного Географічного товариства, під наглядом поліції та жандармерії перебували викладачі навчальних закладів Харківського, Київського, Одеського навчальних округів. У кінцевому підсумку 18 травня 1876 р. запроваджуються нові урядові правила, відомі під назвою Емського указу. Відтепер заборонялось видавати українською мовою книжки і навіть тексти до нот, виконувати українські пісні й ставити українські театралізовані п'єси, ввозити з-за кордону українську літературу [70]. А в художніх творах – у творах «изящної словесности» вимагалось, щоб «не було допускаемо никаких отступлений общепринятого русского правописа-

ния», тобто вони мали друкуватись лише російською мовою.

Виступаючи на Паризькому літературному конгресі в 1878 р. проти заборони української мови царським указом, видатний український політичний діяч М. Драгоманов стверджував, що «український народ не уступає місця жодному іншому народові Європи; його лірична поезія – одна з найславетніших як за настроєм, так і щодо кількості творів. Епічна поезія України і, зокрема, її історична поезія не знаходить суперниць, за винятком хіба тільки в сербській, іспанській та новогрецькій літературі...». Різко критикуючи царський указ 1876 р. і закликаючи європейську громадськість допомогти Україні, М. Драгоманов говорить, що «цей декрет подвійно безглуздий і показує, куди може зайти деспотизм, заохочений державним централізмом... Уряд убив поширення людських знань серед народних мас... Все, що могли б люди

створити українською мовою, категорично забороняється в одній державі Європи!» [71] І справді, в історії цивілізації подібних урядових заборон мови якогось народу не зафіксовано на жодному континенті...

Проте і цього разу європейська громадськість не спромоглась допомогти українському народові у відстоюванні свого права на рідну мову і літературу.

Отже, мовна проблема була вирішена силою імперського бюрократичного апарату. Зверху насаджувались правила, за якими населення Наддніпрянщини і Слобожанщини могло розвивати свої мовно-культурні потреби й уподобання, що практично означало нівеляцію національного духу народу, заперечення сутності етносоціальної ідентичності, багатотисячолітніх традицій і повну асиміляцію й розчинення українства в панівній загальноросійській нації. Урядова заборона української мови зрештою оголошувала заборону на існування самого українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Геллер Е. Нації та націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – С. 41–42.
2. Касьянов Г. Теорія // Геллер Е. Нації та націоналізм. – С. 17.
3. Грицак Ярослав. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996; *Етносоціальні процеси в Україні: історія та сучасність*. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001; Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х років XIX ст. – К.: Дніпро, 2008; Катренко А. Український національний рух XIX ст. – К.: Київ. ун-т, 1998; Мас-ненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша третина XX ст. – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001; Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004; *Нариси з історії українського національного руху*. – К.: Ін-т історії України, 1994; Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова // *Укр. іст. журн.* – 2007. – № 2; Сарбей В. Г. Національне відродження України. Україна крізь віки. – К.: Альтернатива, 1999; Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Ризографіка, 2005.
4. Гердер Й. В. *Идеи к философии истории человечества*. – М.: Наука, 1977. – С. 221–228.
5. Там же. – С. 236–246.
6. Гердер Й. В. *Мова і національна індивідуальність // Націоналізм*. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 115.
7. Гердер Й. В. *Идеи к философии истории человечества*. – С. 222–223.
8. Мельникова А. С. *Культура и национальное самосознание в эпоху Возрождения // Сов. славяноведение*. – 1974. – № 4. – С. 75–76.
9. Лангевіше Дітер. *Нація, націоналізм, національна*

- держава в Німеччині і в Європі. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2008. – С. 20–21.
10. *Тисяча років української суспільно-політичної думки.* – К.: Дніпро, 2001. – Т. V, кн. 1. – С. 169–187.
11. *Маркевич Н. А.* Украинские мелодии. – М., 1831. – С. V.
12. *Костомаров Н. И.* Две русские народности // Собр. соч. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1903. – Кн. I, т. 1. – С. 34.
13. *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.* – М.: Наука, 1985. – С. 99–100; *Нариси з історії українського національного руху.* – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1994. – С. 6–89; *Шил Н. А.* Интеллигенция на Украине (19 в.): Историко-социол. очерк. – К.: Наук. думка, 1994. – 165 с.; *Шпорлюк Роман.* Имперія та нації. – К.: Дух і літера, 2000. – 354 с.; *Сарбей В. Г.* Національне відродження України. Україна кризь віки. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – 336 с.
14. *Історія української літератури.* – К.: Наук. думка, 1967. – С. 422–425.
15. *Письмо Н. А. Маркевича к К. Ф. Рылеву* // Рус. старина. – 1888. – Кн. XII. – С. 597–598.
16. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (второй половины XIX в.). – СПб., 2000. – С. 53.
17. *Русско-польские революционные связи. Восстание 1863 г.:* Материалы и док. – М.: Изд-во АН СССР, Ин-т славяноведения, 1963. – Т. 1. – С. 230–240; *Рыльский Т.* Дворяне правого берега Днепра // Основа. – 1862. – № 2.
18. *Белинский В. Г.* Поли. собр. соч. – М.: АН СССР, 1954. – Т. 5. – С. 177.
19. *Венелин Ю.* Спор между южанами и северянами по поводу россизма // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. – М., 1847. – № 3. – С. 2–10.
20. *Могилевский И. О.* Древности и самобытности южнорусского языка // Зап. Южной Руси. – СПб., 1857. – С. 261–262.
21. *Харківська школа романтиків.* – Х.: Держвидав України, 1930. – С. 8.
22. *Сарбей В. Г., Крюков А. В.* І. І. Срезневський – історик України // Укр. іст. журн. – 1987. – № 9. – С. 139.
23. *Срезневский И. И.* Взгляды на памятники украинской народной словесности // Уч. зап. Моск. унта. – 1834. – Кн. 4. – С. 134–135.
24. *Бодянский О.* Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов // Там же. – Кн. 10. – С. 472–491.
25. *Там же.* – С. 492.
26. *Максимович М. О.* Начатки русской филологии // Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3. – С. 57.
27. *Там же.* – С. 59.
28. *Могилевский И. О.* Древности и самобытности южнорусского языка // Зап. Южной Руси. – СПб., 1857. – С. 261–262, 273, 276–277; *Вилецкий-Носенко П.* О языке малороссийском. – М., 1840.
29. *Костомаров Н. И.* Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 280.
30. *Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія // Там само. – С. 44–200, 257–279.
31. *Максимович М. О.* К истории малороссийского языка // Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3. – С. 184.
32. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (второй половины XIX в.). – С. 61.
33. *Лавровский П. А.* Обзор замечательных особенностей наречия малороссийского сравнительно с великороссийским и другими славянскими наречиями // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1859. – Июнь. – С. 225–226.
34. *Максимович М. О.* К истории малороссийского языка // Собр. соч. – Т. 3. – С. 183–186.
35. *Миллер А. И.* Империя Романовых и национализм. – М.: Новое лит. обозрение, 2006. – С. 156.
36. *Максимович М. О.* К истории малороссийского языка // Собр. соч. – Т. 3. – С. 209, 230.
37. *Там же.* – С. 209.
38. *Максимович М. О.* К истории малороссийского языка // Собр. соч. – Т. 3. – С. 210–241; *Его же:* История древнерусской словесности // Там же. – С. 441–444.
39. *Там же.* – С. 441.
40. *Там же.* – С. 210–241.
41. *Там же.* – С. 213.
42. *Там же.* – С. 247.
- * *Див. Клепацький П. М.* М. О. Максимович як історик // Україна. – К., 1927. – С. 83.
43. *Максимович М. О.* Критико-историческое исследование о русском языке // Собр. соч. – Т. 3. – С. 59.
44. *Добролюбов М. И.* Современное обозрение // Современник. – 1860. – № 3. – С. 115.
45. *Там же.* – С. 99, 108–109.
46. *Див. Щербак Н.* Національне питання в політи-

- ці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) – К.: Полігр. центр «Ризографіка», 2005. – С. 225.
47. *Житецький І.* Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок // Україна. – 1925. – № 3. – С. 71.
48. *Кирило-Мефодійське товариство.* – Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – поч. XX ст.: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 68.
49. *Лемке Ю.* Очерки освободительного движения шестидесятих годов. – СПб., 1908. – С. 416.
50. *Драгоманов М.* Народні школи на Україні. Серед життя і письменства в Росії. – Женева, з видання «Громада», 1877. – С. 76.
51. *Там само.*
52. *Іванова Р. П.* Роль М. І. Пирогова у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х роках XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1983. – № 12. – С. 76–84.
53. *Шевелев Борис.* Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності // За століт. – 1928. – Кн. 3. – С. 13–14.
54. ДАРФ, III від., ф. 109 – I експедиція, оп. 1862, спр. 230, ч. 38, арк. 42.
55. *Там само*, ч. 38 (1), арк. 56 зв.
56. *Там само*, ч. 38, арк. 55–56, 59 зв.
57. *Миллер А. И.* «Український вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (второй половины XIX в.). – С. 103–105.
58. *Житецький Ігнат.* Шевченко і харківська молодь // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 198.
59. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х років. – Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930. – С. 32–63; 93–94, 146.
60. *Щербак Н.* Процес українського націотворення та антиукраїнські акти царизму другої половини XIX ст. // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. – 2003. – № 2. – С. 203–204.
61. *Гогоцький С.* На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России. – К., 1863. – 32 с.; *Его же:* Еще несколько слов об украинофильстве. – К., 1875. –
62. *Кулжинский И.* О зарождающейся так называемой малороссийской литературе. – К., 1863. – С. 11–12.
63. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. – С. 192–193, 195.
64. *Драгоманов М. П.* Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 221–222.
65. *Миллер А. И.* «Український вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (второй половины XIX в.). – С. 82–83, 86, 116–117, 146.
66. *Катков Н.* 1863 год. Собрание статей по польскому вопросу. – М., 1887. Вып. 2. – С. 273, 706.
67. *Національні процеси в Україні.* Історія і сучасність: Док. і матеріали: У 2 ч. – К.: Вища шк., 1997. – Ч. I. – С. 26–261
68. ДАРФ, III від., ф. 109 – I експедиція, оп. 1862, спр. 230, ч. 38 (1), арк. 71–77.
69. *Дей О. І., Ісаявич Я. Л.* та ін. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня // Книга і друкарство на Україні. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 134.
70. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. – С. 223, 372–382.
71. *Драгоманов М.* Доповідь на Паризькому літературному конгресі 1878 р. // Раїса Іванченко. Раби Києва не мовчали. – К.: Дніпро, 2009. – С. 235–259.

SUMMARY

An important issue of Ukrainian language discussion in Ukrainian and Russian intellectual environment in 30-60s of the XIX century is considered in this article for the first time. This article analyzes the views on historical and linguistic conclusions of Ukrainian scientists, publicists, public characters, who in polemics with Russian figures proved that the Ukrainian language in Slavonic pantheon is autochthonic and its role in cultural and literary process of Naddniproshchyna and Slovozhanshchyna.